

ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРАВА ЯК «ФІКЦІЇ»

Зеленський І. І., Максимюк О. Д.

Стаття присвячена дослідженню декларативності та фіктивності права та боротьбі двох типів праворозуміння у площині правової реальності. У науковій статті розглянута спроба дати авторське визначення фікції та розмежування цього поняття з іншими суміжними поняттями. Окрім того, розкрито різні прояви «фіктивного» у праві для кращого розуміння буття права як нормативного регулятора. Правова реальність, яка є світоглядною категорією, розкриває та дає зрозуміти право як певний світ, який має свої засади, ознаки та зміст, не ґрунтуючись лише на розумінні права як системному явищі, що складається з норм, інститутів та галузей права.

Найбільш точне, на наш погляд, авторське визначення фікції, що не обтяжене хибним, ненауковим змістом, вкладеним у це поняття, але водночас досить повно і адекватно відображає сутність і природу цієї правової категорії: фікція - це вимисел, завдяки якому щось підлягає мисленню інакше, аніж воно є у дійсності.

Правову фікцію не потрібно плутати з такими суміжними категоріями, як правова презумпція та правова аксіома. В основі презумпції присутній той чи інший ступінь ймовірності презумуючого явища, а в основі фікції - уява. Саме як пізнавальний засіб функціонує презумпція, натомість фікція до пізнавального процесу не має відношення, оскільки створює вигаданий факт.

З'ясовано, що поняття «фізична особа» у праві сприймається буквально як фізична реальність, що можна позначити терміном «натуралізм» у праві. І навпаки, на протизвагу фізичній особі, яка «фізично» існує в праві, категорія «юридична особа» оголошується фікцією.

Констатовано, що розглядати право як фікцію у буквальному значенні цього слова є не доцільним, бо втрачається весь сенс права, без якого у суспільстві буде хаос. Доцільним вважається аргументація фіктивності деяких положень, структурних елементів права, таких як норми права, статті, суб'єкти права і т.п.

Ключові слова: право, фікція, правова реальність, факт, ідея права, реалізм, номіналізм.

Zelenskyi I. I., Maksymiuk O. D. Ontological dimension of law as a "fiction"

The article is devoted to research on declarativeness and fictitiousness of law and the fight between two types

of legal understanding in the plane of legal reality. The scientific article examines the attempt to give an author's definition of fiction and distinction of this concept with other related ones. Furthermore, various manifestations of the "fictitious" in law are revealed for a better understanding of the existence of law as a normative regulator. The legal reality, which is a worldview category, reveals and gives an understanding of law as a certain world having its principles, features, and content that is not based only on the understanding of law as a systemic phenomenon consisting of norms, institutions, and branches of law.

From our point of view, the most accurate author's definition of fiction, which is not burdened with erroneous, unscientific content, embedded in this concept, but at the same time quite fully and adequately reflects the essence and nature of this legal category, is the following: fiction is a figment, due to which something is thought differently than it is in fact.

Legal fiction should not be confused with such related categories as legal presumption and legal axiom. The presumption is based on one or another degree of probability of the presuming phenomenon, and the fiction is based on imagination. The presumption functions as a cognitive tool, while fiction has nothing to do with the cognitive process since it creates a fictional fact.

It has been discovered that the notion of a "natural person" in law is taken literally as a physical reality, which can be termed "naturalism" in law. Conversely, in contrast to a natural person who "physically" exists in law, the category of "legal person" is declared fiction.

It is stated that considering the law as fiction in the literal sense of the word is not appropriate since it loses all the meaning of law, without which there will be chaos in society. It is reasonable to argue the fictitiousness of some regulations, structural elements of law, such as rules of law, articles, subjects of law, etc.

Key words: law, fiction, legal reality, legal presumption, legal axiom, fact, idea of law, realism, nominalism.

Вступ. Існування позитивних та негативних тенденцій розвитку нормативної частини правової системи впливає на процес реформування вітчизняного законодавства у зв'язку з утвердженням

ідеї розбудови правової держави та громадянського суспільства. З одного боку, наявна недосконалість самого нормативного матеріалу, його суперечливість, недоліки щодо змісту і техніки законодавця, що спричиняє цілий комплекс проблем правореалізації, з іншого - мають місце такі важливі моменти, як укріплення в нормативно-правових актах природних, невідчужуваних прав людини, свобод, ідеологічної, політичної багатоманітності, й низка інших. А у разі виникнення проблем з реалізацією права, його норм, зразу ж виникають думки про його декларативність, фіктивність тощо.

Категорії видумок, вигадок, припущень у праві мають чималу історію, яку в принципі можна порівняти з історичним розвитком самого права. І протягом різних історичних часів було різне сприйняття, зокрема й несприйняття. До самого терміна «фікція» ставлення було неоднозначним: чи то заперечували, чи то застосовували в праві. Зрозуміло, що перш за все це пов'язане із самою природою цих явищ: фікція в буквальному сенсі з латинської означає вигадку, щось нереальне. А це призводить до певних запитань, зокрема, чи може не існувати право, бути видумкою, чимось нереальним? Чи мають право риси, які свідчать про можливість розуміння права як фікції? Чи може така точна наука, як право, завдяки якій вирішуються долі людей, містити якісь припущення, вигадки, щось неіснуюче? Саме з такими ідеями пов'язане заперечення фікції у праві. Втім навіть за часів позитивного ставлення до фікцій все рівно намагалися тлумачити такі випадки «відхиленнями від нормального порядку».

Проблеми фіктивності права, а також дослідження фікцій, фікцій у праві були предметом дослідження античних філософів: Платона та Арістотеля, представників класичної школи права: І. Бентама, Б. Кістяківського, Г. Кельзена, Ф. Ніцше, Л. Петражицького, Є. Трубецького, сучасних науковців: Р. Лотфуліна, Є. Мароніна, К. Олівекрона, В. Сирих, О. Тимошиної, І. Філімонової та інших. Філософсько-теоретичною науковою базою написання статті стали праці Р. Алексі [1], Є. Булигіна [2], Д. Гудими [3], А. Козловського [4], М. Козюбри [5], С. Максимова [6], В. Нерсисянца [7], П. Рабіновича [8], С. Рабіновича [9], О. Стовби [10] та інших.

Постановка завдання. Фіктивність права, функціонування фікцій у праві, боротьба двох основних типів праворозуміння - ці онтологічні проблеми залишаються у площині правової реальності. В рамках цієї проблематики і написана ця

стаття. Її основною метою є дослідження права як «фікції». Окрім того, завдання нашого дослідження - надати дефініцію терміна «фікція»; розмежувати її з іншими категоріями; розкрити у прив'язці до тематики дослідження реалізм та номіналізм у праві.

Результати дослідження. Серед багатьох зарубіжних та вітчизняних наукових публікацій проводиться вибірковий аналіз тих чи інших аспектів фіктивності права. Суть фікції полягає у тому, що дещо мислиться інакше, аніж є у дійсності. І. Філімонова вважає, що наукова фікція є давнім витвором людства. Вперше вона була застосована у формулюванні понять у таких давніх науках, як математика, географія та фізика (згадаємо точки та прямі, меридіани та паралелі, квадратуру кола, корінь від'ємного числа і т.п.). На сучасному етапі з урахуванням того, що понятійний апарат усіх наук є недосконалим, фікції вживаються як допоміжний засіб для дослідження та викладення матеріалу [11, с. 3]. Своє вираження у юриспруденції фікції розпочали як спосіб юридичної техніки. Стійкість юридичної фікції пояснюється її особливою значимістю, що проявляється у проблемних випадках, зокрема у разі протиріччя правової норми реальній дійсності та необхідності подолати формалізм.

Джерела дослідження фікції у праві можна виявити в античних пам'ятках, зокрема Стародавнього Риму, де фікція отримала широке застосування. Слід зазначити, що мали місце ситуації, коли влада країн, щоб врегулювати якісь питання (зокрема, політичні), застосовувала фікції. Наприклад, з метою стимулювання римських громадян до вступу у шлюб та народження дітей законодавчо було введено обмеження щодо спадкування майна бездітними громадянами Риму. Зокрема, чоловіки віком від 25 до 60 років та жінки віком від 20 до 50 років зобов'язані були укласти шлюб та перебувати в ньому, а також мати дітей. Що стосується спадкування, то лише 1/3 майна успадковувалася бездітними [12, с. 11].

У середньовічному праві фікції також знайшли широке своє застосування. Вони відіграли чималу роль у еволюції англійського загального блага [13, с. 27]. Під правничими вигадками малися на увазі юрисдикційні фікції, які виникали у галузях англійської судової системи в результаті боротьби королівських судів за розширення своїх юрисдикцій. Вони прикривали «...той факт, що правило закону піддалося зміні, тобто його буква залишалася попередньою, а застосування змінилося [14, с. 21].

Нині у світі є низка мусульманських країн, де діє своє право та свої закони. Так, само їм притаманні фікції. Муджтахіди (мусульманські богослови-правознавці) створювали шляхом тлумачення хадисів (приписів про діяння пророка Мохаммеда) нові правові норми. При цьому попередні заповіді ззовні зберігалися у недоторканості (тим самим їм віддавалася доля поваги), а фактично, якщо вони не відповідали суспільним інтересам, від них відступали [15, с. 318]. Як переконає І. Філімонова, головною причиною використання правових фікцій стало те, що відкрита відмова від норм Корану та Суні у принципі є неможливою [11, с. 6]. Тому мусульманськими знавцями права створювалися різні пастки, які дозволяли розвивати нормативний зміст мусульманського права [16, с. 24-25], серед яких достойне місце посіли фікції.

Для більш ґрунтовного дослідження проблематики права як «фікції», перш за все необхідно зрозуміти, що означає цей термін.

Словник іншомовних слів і виразів дає таке визначення: фікція (в перекладі з латинської мови - *fictio*) - 1) вигадка, неіснуюче, помилкове; 2) юридичний прийом, що полягає в тому, що дійсність підводиться під формулу, їй не відповідає, або навіть нічого спільного з нею не має, щоб надалі з цієї формули зробити будь-які висновки [17, с. 479]. Логічний словник-довідник визначає, що фікція (лат. *fictio* - освіта, формування, створювання, складання; але в переносному значенні - вигадкування, вигадка) - уявне, помилкове, вигадане, щось неіснуюче; вигадка, видумка [18, с. 639].

Якщо звернутися до іноземних джерел, то у них можна зустріти дефініцію фікції як припущення, ймовірність якого усвідомлюється і, зокрема, може слугувати людському розуму, як нетривале поняття (допоміжне), яке потім починає виключатися із теоретичного судження [19].

Найбільш вдале, на наш погляд, визначення фікції можна знайти у малому енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона: фікцією є «припущення, яке завідомо не відповідає дійсності, а протилежне презумпції - положенню, яке є справедливим доти, поки протилежне не доведене. Римське та англійське право використовувало фікції для кращої дієвості, згідно з тими проблемами та необхідностями, не змінюючи текст закону [20, с. 187].

Фіктивна правова норма не тотожна поняттю «юридична фікція», вона уособлює «негативний» складник цього поняття.

Хоча фікція як прийом законодавчої техніки зовні схожа з фіктивною правовою нормою, і та, і інша закріплює щось неіснуюче в дійсності, природо цих двох проявів фіктивності в праві різна: фікція, як прийом законодавчої техніки, є ефективним засобом у руках законодавця, що дозволяє досягти найбільшої результативності правової норми, тоді як фіктивна норма права є результатом помилки законодавця, який створив «непрацездатну» норму.

З огляду на вищевикладене, ми пропонуємо таке, найбільш точне, на наш погляд, авторське визначення фікції, що не обтяжене хибним, ненауковим змістом, вкладеним у це поняття, але водночас досить повно і адекватно відображає сутність і природу цієї правової категорії: фікція - це вимисел, завдяки якому щось підлягає мисленню інакше, аніж воно є у дійсності.

Правову фікцію не потрібно плутати з такими суміжними категоріями, як правова презумпція та правова аксіома.

В основі презумпції лежить той чи інший ступінь ймовірності презумуючого явища, в основі фікції - уява. Презумпція використовується як пізнавальний засіб, фікція до пізнавального процесу не має відношення, позаяк створює вигаданий факт.

Підставою незаперечності правових аксіом є їх ціннісний характер і провідна роль положень, що містяться в правових аксіомах для юридичної науки і практики. Підставою ж незаперечності правової фікції є їх умовний характер, який виходить від призначення фікції як прийому юридичної техніки - врегулювання певних суспільних відносин, регулювання яких за допомогою звичайних засобів юридичної техніки неможливе [21, с. 34].

Природне право - це об'єктивна, існуюча незалежно від свідомості людини, збагненна розумом сутність. Таке розуміння трактується у працях юснатуралістів. А у працях науковців, які були представниками позитивізму, поняття права трактувалося з різних точок зору. Поняття права розглядалося як фікції, лінгвістична величина, що не вказує на будь-яку належність у досвіді. Такої позиції дотримувався, зокрема, І. Бентам. Її називають номіналістичною. Інша точка зору представляла загальний термін, що вказує на сукупність доступних емпіричному спостереженню даних досвіду і застосовується до результату їх індуктивного узагальнення [22, с. 56]. Право має дуальну природу, і це та теза, яку експлікує Роберт Алексі. Теза дуальної природи є вимогою того, щоб право обов'язково включало як

реальний, або фактичний, так і ідеальний, або критичний вимір [23, с. 19]. Дуальна природа права, - резюмує німецький учений, - присутня (явно або неявно) у всіх фундаментальних питаннях права. Тому це єдина найбільш суттєва особливість права, яка показує, чому юридичний позитивізм є неадекватною теорією природи права [23, с. 28].

Повертаючись до наукових поглядів І. Бен-тама, бачимо, що поняття, яким нічого не відповідає в світі простору і часу, є фікціями, вчений, зокрема, зазначає, що вони є виключно конструкціями лінгвістики, що уявляються людьми як певна реальність. Такою фіктивною, на думку І. Бен-тама, сутністю виступає право, на відміну від якого закон, який визначається ним як «збори знаків», є реальною, тобто матеріальною, сутністю. З цієї позиції номіналізму право також є «фікцією», «фантомом», «грандіозним ніщо» [24, с. 60].

Інша проблема, яка пов'язана з фіктивністю права, - це проблема суб'єкта права.

Неоднозначність (зокрема, непослідовність) позитивізму прослідковується у розумінні М. Коркуновим інших правничих понять, зокрема, поняття суб'єкта правового відношення. Наполягати на тому, що юридична особа є певним технічним засобом через причину того, що дійсними суб'єктами права можуть бути тільки люди і не робити висновку щодо держави як суб'єкта права є очевидною непослідовністю, оскільки державу як суб'єкт права так само не виявляємо у світі досвіду, як і юридичну особу.

Ця неоднозначність має дві сторони: з одного боку, віднесення поняття «суб'єкт права» виключно до фізично існуючої людини для позитивіста має бути вираженням прагнення виявити суб'єкта права перш за все як поміщеного в простір «тіла», з іншого боку, це «тіло», виявляється, має інтереси та навіть володіє правоздатністю [24, с. 70]. Більш однозначно у цьому ракурсі була точка зору Г. Шершеневича, який вважав, що дефініція суб'єкта права в юриспруденції є суто фіктивним поняттям. «...Суб'єктом права, - писав він, - користуються як точкою або лінією в математиці, як меридіаном у географії, - їх немає в дійсності, але припущення їх необхідне» [25, с. 586-587].

Вирішення проблеми реальності суб'єктів права, зокрема, таких як держава або юридична особа, підтверджує неоднозначність номіналістичної позиції юридичного позитивізму.

Суть такої позиції полягає в тому, що фіктивний характер має лише один вид колективних суб'єк-

тів права - юридичні особи, тоді як, на переконання Л. Петражицького, і «місто, держава, лікарня і т.п. є ніщо, насправді не існують», якщо розуміти під «дійсним існуванням» його доступність емпіричному спостереженню [26, с. 370].

Слід зауважити, що реалістична інтерпретація буття суб'єктів права тим більше була властива представникам природно-правового підходу, які також заперечували існування деяких суб'єктів права через неможливість виявити їх «у зовнішньому світі». Так, Є. Трубецький висловлював здивування в зв'язку з визнанням Л. Петражицьким «диявола» як суб'єкта середньовічного права. Критичний аргумент представника школи відродженого природного права полягав у тому, що «диявол, якому забобонний суб'єкт ... приписує права та обов'язки, не існує як зовнішня реальність [27, с. 20].

Однак є очевидним те, що і юридична особа, і держава, і скарбниця не існують як «зовнішня реальність», проте виділення таких суб'єктів права правознавця не бентежило. Тобто можна стверджувати, що і юридичному позитивізму, і природно-правовому підходу однаково була властива реалістична інтерпретація буття колективних суб'єктів права, дозволяла виявляти їх у «зовнішньому» світі як своєрідних «сутностей», «субстанцій». Таке трактування стало наслідком так званого гіпостазування - надання реалістичного характеру загальним поняттям, що розміщуються, натомість, не в трансцендентний світ ідей, але - емпірично наочно - в простір «зовнішнього» світу.

На думку О. Тимошиної, якщо в контексті представленого аналізу природно-правового і юспозитивістського підходів в їх співвідношенні з реалізмом і номіналізмом поставити питання про концептуальні підстави інтегральної теорії права, то відповідь про її неможливість в межах класичного стилю філософсько-правового мислення стає очевидним. Зазначені підходи є принципово несумісними з онтологією права, що повністю паралізує можливість їх поєднання в рамках єдиної теорії, логічне конструювання якої до того ж наштовхнеться на непереборні труднощі у разі розробки її понятійної структури в зв'язку з несумісними уявленнями про формування загальних понять. «Факт» існування у філософії права так званих плюралістичних або синтетичних правових концепцій є свідченням виняткової теоретичної непослідовності адептів синтетичних досвідів у теорії права [24, с. 73].

В основі як природно-правових, так і позитивістських (за винятком бентамівського -

послідовно номіналістичної) інтерпретації поняття права лежить загальне припущення про те, що право має існування, незалежне від свідомості людини у вигляді або суті, яку людина лише «відкриває», або емпіричного факту, яку людина лише виявляє належними в світі простору і часу, подібно до «речі». Також спільною рисою класичних природно-правових і позитивістських (небентамівських) концепцій є те, що збагнене розумом або індуктивно утворене поняття права має референта відповідно в ідеальному світі ідей або в емпіричній реальності, хоча і різним чином інтерпретується.

Однак оскільки право не існує ні як «рід», ні як об'єктивна сутність, встановити умови істинності теоретичних висловлювань про право, з такої точки зору, не видається можливим [28, с. 163-164].

Висновки. З'ясовуючи питання номіналізму та реалізму у філософії та теорії права, резюмуємо, що фікційна (номіналістична) правова теорія не може переважати та бути «істинною» в час розквіту ідеаційної культури, і, навпаки, реалістична теорія має не дуже багато можливостей бути визнаною більшістю провідних учених «істинною» під час розвитку чуттєвої культури.

Поняття «фізична особа» у праві сприймається буквально як фізична реальність, що можна позначити терміном «натуралізм» у праві. І навпаки, на противагу фізичній особі, яка «фізично» існує в праві, категорія «юридична особа» оголошується фікцією.

Юридична особа є лише «особливим технічним засобом» з тієї причини, що дійсними суб'єктами можуть бути тільки люди, і не здійснювати аналогічного висновку щодо держави як суб'єкта права є очевидною непослідовністю, оскільки державу як суб'єкт права так само можемо не виявити у світі досвіду, як і юридичну особу.

Фіктивною, зокрема тією, що не трапляється в «об'єктивному» світі, сутністю, є право, на відміну від якого закон як «збори знаків», є реальною сутністю. З позицій номіналізму природне право також є «фікцією», «видумкою».

На нашу думку, не варто сприймати право як фікцію в буквальному сенсі, оскільки в такому разі право втрачатиме всю свою значущість, свій зміст, що призведе суспільство до хаосу. Безсумнівно, викликає дискусію фіктивність щодо деяких його положень, структурних елементів, зокрема, таких як: норми права, статті, суб'єкти права, правочини, договори та ін. Саме такий онтологічний вимір права як «фікції».

Література

1. Алексі Р. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). Москва : Инфотропик Медиа, 2011. 192 с.
2. Булыгин Е. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом / перевод с англ. С.И. Максимова. *Проблеми філософії права*. Том VIII-IX. Київ-Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2012. С. 36-50.
3. Гудима Д.А. Деякі новели в інтерпретації поняття «суб'єкт права»: абсурдні чи перспективні? *Право України*. 2010. № 2. С. 82-87.
4. Козловський А.А. Право як пізнання: вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. 295 с. Козловський А.А. Завіса реальності: неправу як небуття. *Проблеми філософії права*. Том VIII-IX. Київ-Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2012. С. 109-116; Козловський А.А. Праворозуміння: буття-в-собі, буття-для-себе, буття-для-іншого. Про українське право / за ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2013. Число VI-VII. С. 34-48.
5. Козюбра М.І. Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття. Чи можливо це? Про українське право / за ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2013. Число VI-VII. С. 6-21.
6. Максимов С.И. Концепция правовой реальности. Неклассическая философия права: вопросы и ответы. Харьков, 2013. С. 31-61.
7. Нерсисянц В.С. Философия права. Москва : НАУКА, 2005. 695 с.
8. Рабінович П.М. Явища права: потребова інтерпретація. *Право України*. 2019. № 6. С. 175-182.
9. Рабінович С.П. Поняття природного права – невід'ємна складова частина предмета юридичної науки. *Право України*. 2010. № 1. С. 62-67.
10. Стовба А.В. Темпоральная онтология права. Неклассическая философия права: вопросы и ответы. Харьков, 2013. С. 127-159.
11. Филимонова И.В. Юридические фикции в праве стран Запада и Востока: историческое наследие : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 224 с.
12. Черепяхин Б.Б. К вопросу о частном и публичном праве. *Труды по гражданскому праву*. Москва : Статут, 2001. 479 с.
13. Лотфулін Р.К. Юридические фикции в гражданском праве. Москва : Юрист, 2006.
14. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к новейшим идеям / перевод с 4-го английского издания. Мэн Г.С. ; пер. Н. Белозерская. Санкт-Петербург : Д.Е. Кожанчиков, 1873. 320 с.
15. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / перевод с фр. В.А. Туманова. Москва : Международные отношения, 1999. 400 с.

16. Сюкиянен Л.Р. Структура мусульманського права. Мусульманське право. Москва : ИГН АН СРСР, 1984. 146 с.
17. Словарь иностранных слов и выражений / Авт.-сост. Н.В. Трус, Т.Г. Шубина, Минск, 1997. 576 с.
18. Логический словарь-справочник / Авт.-сост. Н.И. Кондаков, Москва, 1975. С. 639.
19. Философский словарь Н. Шмидта. Штутгарт, 1957. / Рус. перевод, Москва : Иностранная литература, 1961. 718 с.
20. Малый энциклопедический словарь: В 4 т. Т. 4. Репринтное воспроизведение издания Ф.А. Брокгауз-И.А.Ефрон, Москва : Терра, 1997. 210 с.
21. Маронін Е.Ю. Юридическая фикция в современном российском законодательстве : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01; Москва, 2005. 216 с.
22. Зеленський І.І. Право як «фікція». Дипломна робота. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2019. 75 с.
23. Алекси Р. Дуальна природа права / перевод с англ. С.И. Максимова. *Проблеми філософії права*. Том VIII-IX. Київ-Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2012. С. 19-29.
24. Тимошина Е.В. Право как «идея», как «фикция» и как «факт»: о номинализме и реализме в теории права. *Труды института государства и права Российской академии наук*. 2013. № 4. С. 48-75.
25. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. Рига : Давид Лигсман, 1924. 805 с.
26. Петражицкий Л.И. Очерки философии права. Теория и политика права. Избранные труды / Под ред. Е.В. Тимошиной. Санкт-Петербург : Юридическая книга, 2010. 1032 с.
27. Трубецкой Е.Н. Философия права профессора Л.И. Петражицкого. *Вопросы философии и психологии*. Кн. 2 (57). Москва, 1901. С. 1-33.
28. Тимошина Е.В. Как возможна теория права? Эпистемологические основания теории права в интерпретации Л.И. Петражицкого : монография. Москва : Юрлитинформ, 2012. 296 с.

*Зеленський І. І.,
магістр права*

*Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

Максимюк О. Д.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри людських прав

*Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*